

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

ТОНКОНОГ ІРИНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 37.09 (477.53) «18/19»

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
У ХІХ СТ. – 1917 Р.**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертація є кваліфікаційною науковою працею на правах рукопису
Робота виконана в Інституті педагогіки НАПН України

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
завідувач відділу історії та філософії освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Єршова Людмила Михайлівна,
Інститут професійно-технічної освіти
НАПН України,
заступник директора з наукової роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Дутко Олена Миколаївна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка;
доцент кафедри педагогіки та управління
навчальним закладом.

Захист відбудеться «11» жовтня 2018 р. о 16-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д, каб. 418.

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://undip.org.ua/> та в науковій бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України (04153, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д).

Автореферат розісланий «11» вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Онопрієнко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Наразі в Україні йде обговорення нових засад розвитку педагогічної освіти – Концепції, розробленої МОН України (2017). Модернізація педагогічної освіти спрямована на формування нової генерації вчителів, створення такої бази їхньої підготовки, яка б забезпечила розвиток сучасних альтернативних моделей розвитку педагогів, здатних творчо і компетентно впроваджувати Концепцію «Нова українська школа». Вже нині парадигма педагогічної освіти, орієнтована на вияв індивідуальності суб'єктів педагогічної взаємодії, вимагає від учителя не лише ґрунтовної теоретичної підготовки, а й соціальної зрілості, потягу до постійного самовдосконалення, розвитку особистісного потенціалу. У статті 54 Закону України «Про освіту» (2017) зазначено, що «педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність».

Відповідно до історико-генетичного принципу реконструкції історії освіти, теорія і практика підготовки майбутніх учителів ґрунтується на досвіді минулого й сьогодення, що фіксується в історії педагогіки. Все, що здобуто працею багатьох поколінь учених, педагогів, методистів, має бути збережене й творчо осмислене як освітньо-культурна спадщина нашого народу, як ґрунт, на якому зростає сучасне, а корисне-нетлінне з минувшини – варто виважено адаптувати до умов сучасності. У цьому полягає двоєдина цінність й актуальність історико-педагогічного освоєння й об'єктивної оцінки здобутків і прорахунків минулого у сфері освіти майбутніх учителів.

Період з початку ХІХ століття і закінчуючи 1917 роком дослідники (Дем'яненко Н., Майборода В.) називають часом становлення і розвитку в імперську добу мережі закладів, покликаних готувати фахівців для роботи у середній та вищій школі. Про це свідчать уперше організовані педагогічні класи при жіночих гімназіях, педагогічні інститути при університетах, відокремлено діючі учительські семінарії й інститути, а отже вперше розроблені навчальні плани, програми, створені й опубліковані підручники, посібники, призначені для освіти майбутніх учителів. Вивчення накопиченого у цей історичний час досвіду організації підготовки вчителів у різних типах навчальних закладів України у регіональному вимірі Полтавської губернії набирає присутнього наукового й краєзнавчого значення, бо поглиблює знання про суспільно-історичні й освітні процеси на українських теренах. Полтавський край став інтелектуальною колицею, де для українського народу було виплекано плеяду видатних педагогів – М. Боголюбов, Г. Ващенко, В. Євтушевський, Я. Козельський, В. Короленко А. Макаренко, М. Остроградський, Ф. Симашко, В. Сухомлинський, К. Щербина. Тому дослідження підготовки вчителів в окремій українській губернії дає змогу, по-перше, зреалізувати затребуваний нині напрям у вивченні історії України – студіювання регіоналістики, яка відбиває масштаби своєрідності нашої багатонаціональної держави; по-друге, реконструювати спектр ідей і поглядів тогочасних маловідомих педагогів, релігійних, громадських діячів певного краю, які впливали на організацію і визначали специфіку освітньої справи в його межах. Комплексне вивчення історії областей, встановлення специфіки територіальних та етнічних

спільнот України, їх культури, традицій, духовних потреб набуває сьогодні виняткового значення (Іванченко І.). Результати таких досліджень дають підстави для окреслення і регіональної своєрідності освітніх процесів, і для доказових узагальнень їх ролі у творенні розмаїття культурних виявів у загальнодержавному масштабі.

У площині теми дослідження пізнанняву значущість мають історико-педагогічні студії, присвячені окремим питанням професійної підготовки вчителів на українських теренах: Л. Вовк (розвиток освіти дорослих), Н. Дем'яненко (загальнопедагогічна підготовка вчителя у вищій школі), О. Довженко (теоретико-методичні засади спілкування вчителя з учнем), І. Киричок (професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті), І. Кравченко (роль учительських інститутів в системі підготовки педагогічних кадрів), С. Лисенко (психолого-педагогічна підготовка вчителів на педагогічних курсах), О. Лук'янченко (організація педагогічної практики у різних типах навчальних закладів), Л. Новаківської (підготовка вчителів-словесників на українських землях), Ю. Радченко (підготовка вчителів у закладах освіти Катеринославщини).

Історіографічний пошук засвідчив, що досліджено й певні питання розвитку освіти у Полтавській губернії. Так, різні аспекти підготовки дівчат до вчителювання і гувернантства висвітлювали О. Ільченко, Л. Клевака; підготовку домашніх учителів у Полтавській губернії – Г. Яковенко; організацію земської освіти на Полтавщині – Л. Біла, С. Кікто; проблеми національної освіти на Полтавщині на початку ХХ ст. – В. Ревегук, О. Дяченко; виховну діяльність у середніх навчальних закладах губернії – Ю. Капшук; діяльність недільних шкіл на Полтавщині – В. Філіппович, В. Пилипенко.

Висвітленню окремих ретроспективних аспектів проблеми підготовки вчителів присвячено статті таких авторів як Г. Білик, О. Єрмак, П. Кравченко, А. Москаленко, А. Чернов, В. Швець. Фрагментарно про професійну підготовку жінок у Полтавській губернії згадується у статтях Т. Благової, В. Василенко, В. Жук, П. Мазанова, І. Петренко, Т. Тронько. Однак, узагальнення аналізу джерельної бази дає підстави стверджувати, що поза увагою науковців залишилися питання формування і розвитку мережі педагогічної освіти у Полтавській губернії в імперську добу, тобто відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження зазначеного освітнього явища, що й зумовило вибір теми **«Підготовка вчителів у Полтавській губернії у ХІХ ст. – 1917 р.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Інституту педагогіки НАПН України за напрямом «Диференційований підхід в історії української школи (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)» (Державний реєстраційний номер 0110 У 001228).

Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 2 від 20 лютого 2017 р.), узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 16 травня 2017 р.).

Мета дослідження – цілісно висвітлити й схарактеризувати формування мережі закладів підготовки вчителів у різних освітніх установах Полтавської губернії протягом ХІХ ст. – 1917 р. для актуалізації культурно-освітніх надбань.

Відповідно до мети, визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити історіографічний аналіз проблеми, що вивчається.
2. З'ясувати суспільно-педагогічні аспекти стану освіти і підготовки вчителів у Полтавській губернії у визначених хронологічних межах.
3. Висвітлити становлення мережі закладів, які у досліджуваній час готували молодь Полтавщини до вчительської роботи.
4. Встановити тенденції у розвитку педагогічної освіти (ХІХ ст. – 1917 р.) у Полтавській губернії.
5. Визначити й порівняти зміст і цілі підготовки майбутніх учителів у різних типах навчальних закладів Полтавської губернії (ХІХ ст. – 1917 р.).

Об'єкт дослідження – освіта на підросійських українських землях (ХІХ ст. – 1917 р.).

Предмет дослідження – організація, зміст, цілі підготовки молоді губернії до вчителювання у визначених хронологічних межах.

Теоретичні основи дослідження склали праці сучасних учених, у яких розглядаються питання обґрунтування філософсько-методологічних засад підготовки вчителя до освітньо-виховної діяльності – В. Андрущенко, І. Бежа, С. Гончаренка, О. Гукаленка, Н. Дем'яненко, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лутая, Н. Ничкало, С. Сисоєвої. Історико-методологічним підґрунтям роботи слугували дослідження О. Адаменко, Л. Березівської, А. Бойко, Н. Гупана, Н. Дічек, О. Петренко, О. Сухомлинської, Є. Хрикова. Контекстно значущими для дослідження стали й праці, присвячені питанням професійної підготовки вчителя – О. Абдулліної, А. Алексюка, М. Євтуха, Л. Єжової, Р. Гуревича, О. Кондратюка, С. Лободи, В. Майбороди, І. Мельникової, О. Пехоти, М. Сметанського, О. Шестопалюка, В. Шахова, Н. Щуркової.

Дослідження концептуально вибудовано у руслі проблемно-хронологічного підходу, у межах якого здійснено періодизацію історіографії.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа пов'язана з відкриттям у Полтаві чоловічої гімназії (1808 р.), випускники якої ставали у тому числі й викладачами інших середніх навчальних закладів як добре освічені для свого часу люди. Верхня межа пов'язана з 1917 р., коли революційні події зумовили руйнування імперської парадигми освіти, докорінне реформування організації системи освіти, у тому числі й підготовки вчителів в Україні.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані й неопубліковані писемні матеріали (із 6-ти архівосховищ України):

– законодавчо-нормативні документи («Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» Т. I-V (1865–1875); «Сборник постановлений и распоряжений по учительским институтам и семинариям Министерства народного просвещения» (1859–1875); «Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. с изменениями и дополнениями» (1884); «Сборник всех программ и правил для поступления во все мужские и женские учебные заведения, казенные и

частные, по всем ведомствам (1881); «Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной Его Императорского Величества канцелярии» (1876); «Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1875–1909 гг.»; Сборник узаконений и распоряжений о церковных школах Ведомства православного исповедания (1907); «Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии»(1903);

– справочні матеріали: звіти директорів про діяльність навчальних закладів: жіночих та чоловічих гімназій, учительських інститутів, парафіяльних училищ, церковно-парафіяльних шкіл, духовних семінарій (Фонди: Ф. 711 – Київська духовна академія; Ф. 320 – Полтавське губернське жандармське управління; Ф. 321 – Розшукувальний пункт Полтавського губернського жандармського управління; Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Центрального історичного архіву м. Києва (ЦДІАК);

– листування з попечителем Київського навчального округу (Ф.707 – Управління попечительства Київського навчального округу ЦДІАК);

– протоколи засідань педагогічних рад жіночих, чоловічих гімназій, учительських інститутів, учительських семінарій, духовних семінарій, духовних училищ (Ф. 545 – Дирекція народних училищ Полтавської губернії; Ф.512 – Полтавська єпархіальна училищна рада; Ф.432 – Полтавська Маріїнська жіноча гімназія; Ф.770 – Смотритель Лубенського духовного училища) Державного архіву Полтавської області; (Ф.128 – Канцелярія Чернігівського губернатора; Ф.1436, 1439 – Прилуцька учительська семінарія; Ф. 1440 – Прилуцька приватна жіноча гімназія Т.І.Федоренко) Державного архіву Чернігівської області; справи про українофільство, таємне листування з попечителем округу про професійні якості педагогічного персоналу різних навчальних закладів (Ф.707 ЦДІАК);

– матеріали періодичних видань: «Журнал Министерства Народного Просвещения» (1865-1917), «Ежегодник Глуховского учительского института» (1912), «Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии»(1914–1916), «Полтавские епархиальные ведомости» (1863–1917),«Вестник воспитания» (1904-1916), «Русская школа» (1898–1906), «Исторический вестник»(1890), «Образование» (1901), «Воспитание» (1900–1916), «Журнал департамента народного просвещения» (1851), «Киевская старина» (1901–1902), «Педагогический листок» (1879–1905), «Труды Киевской духовной академии» (1865), «Христианское чтение» (1898);

– наративні джерела (монографії, дисертації, наукові статті у контексті досліджуваної теми).

Методи наукового дослідження:

– загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, класифікація опублікованих і неопублікованих писемних джерел, офіційних документів, матеріалів періодичних видань досліджуваного періоду), що дало змогу узагальнити та систематизувати відомості про стан освіти і підготовки вчителів у Полтавській губернії (XIX ст. – 1917 р.);

– конкретно-наукові: історико-ретроспективний, який уможливив висвітлення цілей, змісту і напрямів формування підготовки майбутніх вчителів у різних навчальних закладах губернії у визначених часових межах у логічній послідовності й часовій динаміці; порівняльно-зіставний, що сприяв з'ясуванню особливостей (цілі, зміст) підготовки майбутніх учителів у різних типах навчальних закладів Полтавщини у визначених хронологічних межах;

Дослідження ґрунтувалося на герменевтичному підході, необхідному у коментуванні різноманітних давніх писемних джерел.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше* цілісно висвітлено і схарактеризовано становлення професійної підготовки вчителів у різних навчальних закладах одного українського регіону – Полтавської губернії за понад столітній період (протягом ХІХ ст. і до кінця імперської доби) – як своєрідної моделі тогочасної організації фахової педагогічної освіти у регіональному вимірі; розкрито поступовість формування системи такої підготовки: від дискретно виникаючих, не пов'язаних одна з одною, практик підготовки молоді до навчання дітей (Інститут шляхетних дівчат, чоловічі гімназії) до мережі різних за цілями і рівнем освіти навчальних закладів, що, у тому числі, давали й право на вчителювання; від підготовки вчительства у межах загальноосвітніх навчальних закладів (гімназії, реальні училища, парафіяльні училища) до навчання їх у професійно зорієнтованих закладах освіти (учительська семінарія, учительський інститут); від організації позаінституційних освітніх установ (учительські курси) до інституційних педагогічних освітніх закладів (учительські семінарії та інститути); розкрито погляди педагогів, які працювали у Полтавській губернії (О. Левитський, М. Григоревський, Г. Істомін) на мету, сутність професійної підготовки вчителів; узагальнено досвід роботи самодіяльних, організовуваних за громадської ініціативи різноманітних курсів з підготовки освіченої молоді до викладання й вдосконалення фахової майстерності працюючих педагогів, а також фахових навчальних закладів з підготовки учителів;

подальшого розвитку набуло знання про формування мережі з підготовки освітян-фахівців у регіональному вимірі Полтавської губернії, про просвітницьку діяльність, здійснювану у процесі професійної підготовки;

уточнено біографічні відомості про педагогів, які працювали у Полтавській губернії (О. Левитський, М. Григоревський, Г. Істомін).

Близько 30 архівних документів уведено до наукового обігу вперше: Ф. 707, оп. 167, 168, 85, 86 – звіти про стан чоловічих та жіночих гімназій (фонд 707, оп. 167, 168, 85, 86 та оп. 262 – таємне листування з попечителем Київського навчального округу про педагогічні якості персоналу закладів Полтавської губернії; Ф. 2052 – Лист від О. Левитського з проханням дати дозвіл читати прилюдні лекції українською мовою).

Цитування автентичних російськомовних текстів у дисертації подано в авторському перекладі сучасною українською мовою.

Практичне значення роботи полягає у тому, що отримані у ході наукового пошуку фактичні матеріали й обґрунтовані теоретичні положення реалізовано у розробленому спецкурсі «Потенціал історичного досвіду підготовки вчительських кадрів у Полтавській губернії у XIX – 1917 р. у контексті сучасної реформи школи», який **впроваджено** у роботу Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної підготовки імені М. В. Остроградського (довідка №64 від 29.03.2018), Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка (довідка № 01-32/253 від 02.004.2018) і Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу імені І. Я. Франка (довідка №165 від 4 червня 2018).

Матеріали узагальненого у дисертації історичного досвіду можуть бути використані для подальших досліджень, оновлення лекційних курсів з історії освіти України, у підготовці студентами курсових та дипломних робіт.

Апробація результатів дослідження здійснювалася під час дослідницької роботи, результати якої доповідалися та обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях: XLVI Міжнародна науково-практична конференція «Научная дискуссия: инновации в современном мире» (Москва, лютий 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, жовтень 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Актуальні тенденції сучасного гуманітарного дискурсу» (Дрогобич, березень 2017 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (Монреаль-Сєверодонецьк, березень 2017 р.); I Міжнародна наукова конференція «Україна – ЄС: крос-культурні порівняння в освітніх дослідженнях» (Київ, травень 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Педагогічна освіта на зламі століть: витоки минулого-погляд у майбутнє» (Ніжин, жовтень 2017 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень» (Київ, листопад 2014 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження» (Київ, квітень 2016 р.); науково-методологічному семінарі з історії освіти (Київ, березень 2017 р.); звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України, на засіданнях відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (2015, 2016, 2017 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 16 одноосібних публікаціях, з них – 11 фахові, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, 5 – апробаційного характеру.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, 3 розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури – 815 найменувань, з них 376 – архівні джерела, 32 додатків. Основний зміст викладено на 196 сторінках тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, ступінь розроблення порушеної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи наукової роботи; обґрунтовано наукову новизну й практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію результатів.

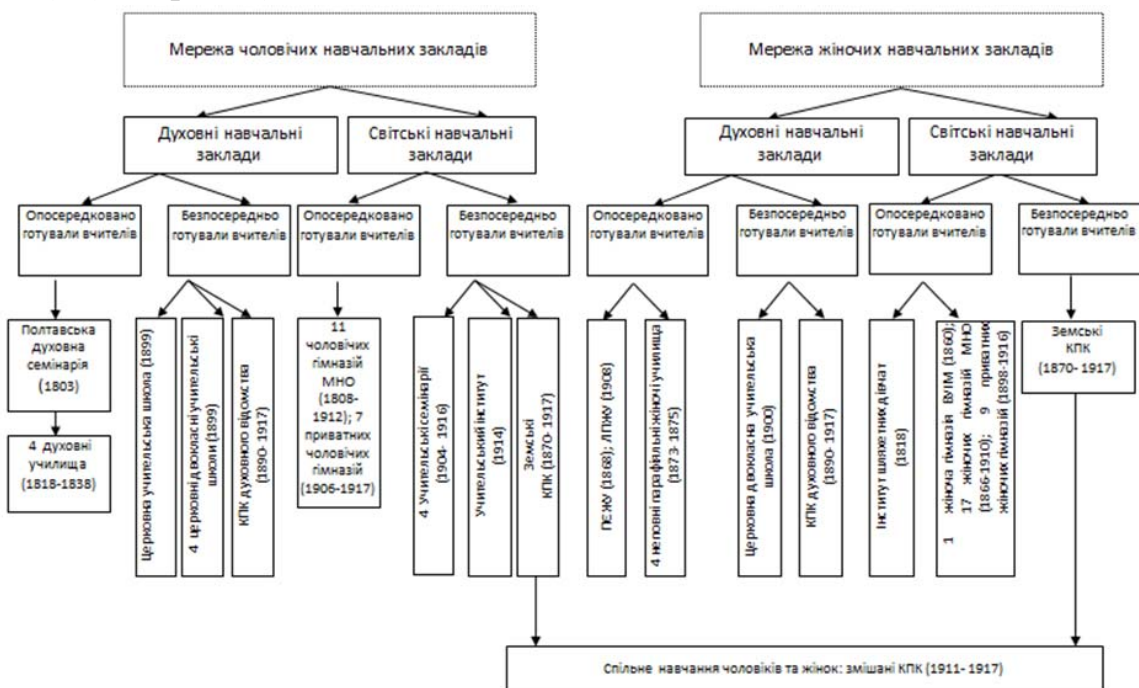
У першому розділі – **«Підготовка майбутніх учительських кадрів у Полтавській губернії (початок ХІХ ст. – 1917 р.) як історико-педагогічна проблема»** здійснено історіографічний аналіз проблеми, що вивчається. Схарактеризовано джерельну базу дослідження, сформовану з корпусу писемних (опублікованих та неопублікованих (рукописних) джерел (законодавчі, документальні, справочинні, наративні, особові джерела, некрологи,), котрі зберігалися у 6 архівосховищах України. Це дало змогу висвітлити й проаналізувати проблему підготовки вчителя у Полтавській губернії в досліджуваній час з максимальним ступенем об'єктивності. Вивчення історіографії досліджуваної проблеми уможливило її систематизацію й умовне виокремлення, за критерієм зміни ідеологічного підґрунтя здійснюваних досліджень, 3-х періодів у її розгортанні: від студій краєзнавчо-аматорського характеру (імперська доба), до праць ідеологічно політизованих у дусі радянської історіографічної парадигми й нарешті до сучасних досліджень, спрямованих на об'єктивне, незаідеологізоване осмислення минулого.

У цьому розділі також з'ясовано суспільно-педагогічні аспекти стану освіти й підготовки вчителів у Полтавській губернії у ХІХ ст. – 1917 р. До найважливіших політичних і соціально-культурних подій, що вплинули на становлення учительської справи в Російській імперії загалом та у Полтавській губернії зокрема, віднесено організацію Міністерства народної освіти («Маніфест про заснування міністерств» (1802) як органу управління сферою освіти (далі – МНО); діяльність Наукового комітету (1818-1831 рр. та 1856-1917 рр.) як регулятора організації навчального процесу; введення посади «учитель» до Табелю про ранги (1803). На основі аналізу законодавчих документів визначено такі соціально-економічні особливості формування мережі закладів з підготовки педагогів: відсутність цілеспрямованої професійної підготовки вчителів для початкової школи у першій половині ХІХ ст.; значне розширення мережі початкових навчальних закладів, спричинене державними реформами 1860 – 1870-х рр., й нестача учительських кадрів для таких шкіл упродовж другої половини ХІХ ст., що й аргументувало доцільність організації фахової підготовки вчителів; розвиток сільського господарства, ремісництва, промисловості, транспорту, що вмотивовував нагальну потребу держави у грамотних робітниках.

Доведено, що вагомим чинником розвитку педагогічної освіти у Полтавській губернії на початку ХІХ ст. було створення мережі світської освіти (Полтавська перша чоловіча гімназія (1808, далі – ППЧГ), Полтавський Інститут шляхетних дівчат (1818, далі – ППШД). Водночас позитивну роль у підготовці вчителів для церковно-приходських і

народних шкіл відіграли й 4 духовні училища, відкриті протягом 1818-1837 рр., та Полтавська духовна семінарія (1803, далі – ПДС).

У другій половині XIX ст. важливий внесок у розвиток педагогічної освіти в губернії зробили органи місцевого самоврядування – земства (з 1865 р.), які сприяли відкриттю й утриманню початкових шкіл, педагогічних курсів, проведенню з'їздів-курсів, виділяли кошти для підтримки педагогічних класів при жіночих гімназіях МНО, виплачували стипендії учням різних навчальних закладів та робили доплати вчителям. Тому, починаючи з 1860-х років, завдяки ініціативам освітніх і громадських діячів, земств на початок XX ст. у Полтавській губернії поступово сформувалася розгалужена мережа закладів з підготовки кандидатів на посади вчителів, переважно – для початкової ланки освіти. Мережу утворювали ПДС, ПШД, 4 духовних училища, 4 учительські семінарії, Полтавський учительський інститут (1914), 27 жіночих та 18 чоловічих гімназій різних відомств (Відомства управління імператриці Марії, МНО та приватні), які давали середню освіту, 1 повне єпархіальне та 1 повне парафіяльне училища та 4 неповні жіночі парафіяльні училища, Полтавська Олександрівсько-Миколаївська церковна учительська школа, 4 двокласних чоловічих і Жданівська жіноча церковна учительська школа з 3-річним терміном навчання, різні короткострокові педагогічні курси та 7 дворічних педагогічних курсів: Зеньківські (1906), Полтавські (1910), Прилуцькі (1911), Хорольські, Кременчуцькі, Гадяцькі (1910), Лубенські (1912). (див. рис. 1).

Рисунок 1. Мережа закладів у Полтавській губернії станом на 1914 р.

Значне зростання в губернії кількості різнотипних навчальних закладів, які давали право вчителювати, зафіксовано з 1860-х років. Наприклад, якщо у 1864 р. кількість навчальних закладів становила 718, де працювало 1128 учителів, навчалася 18462 учнів, то у 1908 р. кількість

навчальних закладів зросла до 2730, учителювало 5872 осіб, освіту здобували 182276 учнів.

До негативних аспектів розвитку мережі закладів з підготовки вчителів відносимо відсутність єдності у підходах до організації й управління освітньою роботою навчальних закладів, гендерний підхід, цензуру, русифікацію навчання.

У другому розділі – **«Загальноосвітні заклади у Полтавському краї (XIX – 1917 р.) як осередки підготовки вчителів»** висвітлено формування мережі закладів, які прямо чи опосередковано готували молодь губернії до вчительської роботи; здійснено порівняльний аналіз цілей, змісту підготовки майбутніх учителів у різних типах навчальних закладів Полтавської губернії.

На початку XIX ст. набуття освіти в Російській імперії було привілеєм представників чоловічої статі. Тому світські державні заклади освіти, починаючи від прогімназій і закінчуючи університетами, призначалися лише для чоловіків. А випускники чоловічих гімназій й університетів відповідно становили кадри учителів і для чоловічих, і для дуже нечисленних жіночих освітньо-виховних установ. Ще одним джерелом освіти для чоловіків, але духовної, були духовні училища, семінарії, академії. Отже, основними ознаками початкової стадії формування феномену фахової підготовки вчителів у Полтавській губернії, як й в імперії у цілому, вважаємо гендерну нерівність, становий і майновий ценз щодо можливості здобуття освіти.

Висвітлено внесок Полтавських чоловічих гімназій (першої (1808) і другої (1907), підпорядкованих МНО), а також Лубенської (1872), Прилуцької (1874), Переяславської (1906), Миргородської (1907), Кременчуцької чоловічих гімназій, а також приватних гімназій – А. Фрейденберга (1916), М. Мессер (1917), Полтавської А. Радомського (1917) у підготовку вчителів Полтавської губернії для різних типів початкових і середніх закладів освіти. Порівняння змісту освіти у другій половині XIX ст. у чоловічих і жіночих гімназіях Полтавщини засвідчує, що у чоловічих закладах він був ширший і ґрунтовніший, більше уваги приділяли загальноосвітній підготовці, у той час як у жіночих гімназіях акцент робили на релігійно-моральному вихованні і підготовці до ролі освічених матерів і добродієць дружин.

Уже з початку XIX ст. підготовку вчителів у Полтавській губернії здійснювали у закладах духовної освіти, до яких крім ПДС і 4 духовних училищ – Переяславське (1738), Полтавське (1818), Лубенське (1837), Роменське (1837), належали: Полтавська церковно-учительська школа (1899), двокласні учительські школи – Гурбинецька (1899), Харківецька (1899), Лубенська (1894), Градижська (1899). Зазначені заклади давали студентам знання основ спеціальних (релігійного спрямування) предметів, деяких загальноосвітніх предметів, а також основи психолого-педагогічних знань, формували загальнопедагогічні вміння, для чого крім лекцій, практичних занять викладачі проводили педагогічну практику у зразковій школі.

Якщо ПДС надавала середню освіту, можливість вступу до університету і право викладати у гімназіях, то порівняно з нею духовні училища давали вужчу за обсягом і змістом середню освіту, тому їх випускники мали право продовжувати навчання у ПДС або вчителювати у церковно-приходських школах (далі – ЦПШ). Церковно-учительська школа (далі – ЦУШ) забезпечувала рівень освіти, наближений до рівня освіти у духовних училищах. Випускники ЦУШ мали право вчителювати в ЦПШ та школах грамоти. Найнижчий рівень освіти надавали двокласні учительські школи.

За документальними джерелами встановлено, що Полтавська губернія мала широку мережу духовних навчальних закладів різних рівнів, а їх випускники-вчителі зробили істотний внесок у поширення грамоти й елементарних знань серед населення губернії. Вважаємо, що духовенство Полтавщини відіграло позитивну роль, по-перше, у просвіті селянських дітей, особливо у часи, коли була нестача підготовлених учительських кадрів, по-друге, а – у поширенні у другій половині ХІХ ст. жіночої освіти, хоча в ній було домінування релігійного компоненту й гендерне спрямування.

Окреслено діяльність Інституту шляхетних дівчат, який зробив вагомий внесок у започаткування професійної педагогічної підготовки жінок, оскільки був єдиним світським жіночим закладом, що з 1828 р. надавав право кращим ученицям ставати вчительками. Створення у 1865 р. пепін'єрського класу та спроби створення у 1882 р. педагогічного класу сприяли підвищенню професійного рівня майбутніх учительок.

Внаслідок реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. у губернії активізувалася організація жіночих гімназій, які довгий час, однак, залишалися недержавними. Для дівчат з малозабезпечених сімей закінчення гімназії давало можливість заробляти на життя, займаючись вчителюванням. Після закінчення цих закладів, як і ПШД, випускницям видавали атестат, посвідчення про поведінку і дозвіл на право займатися педагогічною діяльністю у ролі домашньої наставниці, також без додаткових випробувань вони могли бути домашніми вчительками з тих предметів, знання з яких на іспитах було оцінене не нижче чотирьох балів.

На основі аналізу архівних документів відображено становлення і діяльність жіночих гімназій різних відомств та підпорядкувань: Полтавської Маріїнської гімназії (далі – ПМГ) (1860), яка належала до Відомства установ імператриці Марії (далі – ВУІМ); Золотоніської (1873), Прилуцької (1882), Кобеляцької (1906), Лохвицької (1910) жіночих гімназій МНО; приватних жіночих гімназій м. Полтави: В.Ахшарумової (1898), Н.Старицької (1905), М. Сивицької (1907), Н. Павелко (1907), В. Морозовської (1905), А. Вахніної (1901). Здійснено порівняльний аналіз змісту навчальних планів цих закладів (насамперед – 8 педагогічного класу, де викладали психолого-педагогічні предмети, часткові методики). Наприклад, у Роменській жіночій гімназії викладали методику навчання співів та гімнастики, у Кобеляцькій – методику гімнастики), навчальних програм з педагогіки, показано внесок викладачів у підготовку майбутніх учителів. За архівними джерелами доведено, що значна кількість викладачів жіночих закладів освіти вирізнялася фаховою майстерністю, творчим підходом до створення навчальних програм.

Відображено роль духовенства Полтавської губернії в організації й діяльності Полтавського єпархіального (1868, далі – ПЄЖУ) та Лубенського парафіяльного жіночих училищ (1908, далі – ЛПЖУ), котрі, як засвідчив порівняльний аналіз навчальних планів (зокрема з педагогіки), за обсягом фахової підготовки наближалися до жіночих гімназій, розкрито роль цих закладів у підготовці вчительок у краї. Порівняння змісту освіти у різних жіночих закладах губернії доводить, що найширше предмети гуманітарного циклу були репрезентовані у ПШД (44,4%) та гімназіях МНО (43%) порівняно з ПЄЖУ (27%). Якщо предмети художньо-естетичного циклу становили в ПШД – 27,5 %, то в ПЄЖУ – лише 9 %. Натомість предмети релігійного спрямування найширше вивчали саме у ПЄЖУ (27%). Водночас питома вага психолого-педагогічних предметів у змісті освіти усіх закладів жіночої освіти губернії була незначною, коливалась у межах від 3% до 4 % від загального обсягу навчального часу.

У третьому розділі – **«Діяльність інституційних та позаінституційних закладів педагогічної освіти у Полтавській губернії (друга половина ХІХ – 1917 р.)»** висвітлено підготовку вчителів краю засобами короткострокових педагогічних курсів, а також в учительських семінаріях та в Полтавському учительському інституті (далі – ПУІ).

З'ясовано, що короткострокові курси (далі – КПК) на території Полтавської губернії відіграли значну роль у підготовці вчителів для початкових шкіл. Вони діяли як своєрідні форми і підготовки до вчителювання, і підвищення кваліфікації вчителів, які вже працювали в початкових школах. КПК готували молодих людей, які отримали нижчу освіту, до випробування на звання вчителя початкового училища, шкіл грамоти. У своєму розвитку педагогічні курси умовно пройшли 3 основні етапи: етап ініціювання і фінансування їх роботи земствами (кінець 60-х рр. – початок 80-х рр. ХІХ ст.); етап долучення до створення й утримання курсів духовного відомства (кінець 90-х рр. ХІХ ст. – 1910 р.); третій змішаний етап (додалися приватні ініціативи, 1911-1917 рр.). У губернії діяли курси 3-х типів: 2-річні – Зеньківські (1906), Полтавські (1910), Прилуцькі (1911), Хорольські, Кременчуцькі, Гадяцькі (1910), Лубенські (1912); КПК для вчителів початкових училищ, які існували за рахунок земств; КПК для вчителів шкіл грамоти, які існували за рахунок коштів духовного відомства.

Установлено, що поступово зміст психолого-педагогічної підготовки вчителів на КПК вдосконалювався, забезпечуючи курсистів ознайомленням з кращими тогочасними методами навчання дітей. У роботі КПК поєднувалася і загальноосвітня, і професійна підготовка, відбувалося формування у курсистів педагогічних умінь (проводили педагогічну практику у зразковій школі). Цінним вважаємо досвід взаємонавчання, який практикували на КПК (а також у ПДУ), що давало змогу формувати фахові вміння.

Важливим складником мережі закладів з підготовки вчителів у Полтавській губернії були учительські семінарії, яких на початок 1917 р. діяло 4: Великосорочинська (1904), Лубенська (1911) з 4-річним терміном навчання, а Прилуцька (1915) та Полтавська (1916) мали 3-річний термін навчання. Здобувати освіту у цих закладах могли випускники народних шкіл. Аналіз змісту навчальних планів семінарій доводить, що загальноосвітні

предмети і предмети професійної спрямованості сукупно становили близько 67% від загального обсягу освітньої програми. Слід додати і щорічне системне проведення з семінаристами структурованої педагогічної практики, що включала складання студентами психолого-педагогічних характеристик учнів, педагогічних звітів, ведення щоденників з практики, груповий аналіз педагогічних ситуацій, проведення й обговорення пробних уроків. Водночас, значна увага приділялася й релігійному вихованню семінаристів.

За архівними джерелами детально висвітлено зміст та організацію педагогічної практики у різних закладах освіти краю, котра сприяла розвитку педагогічних умінь. Під час такої практики у зразковій школі майбутні вчителі осмислювали педагогічні явища, засвоювали й застосовували теоретичні знання, у них формувалися фахові навички. Виявлено такі особливості педагогічної практики, як поділ на «активну» і «пасивну», забезпечення цілеспрямованого керівництва викладачем діями практикантів, дотримання послідовності етапів практики, їх поступове ускладнення. Визначальним в оцінюванні результатів педагогічної практики студента (студентки) керівником було набуття низки педагогічних умінь і навичок, а також вияв дидактичних, комунікативних, організаторських здібностей, презентація педагогічної культури (насамперед мовної), уміння користуватися засобами вербального та невербального впливу на учнів (інтонація, міміка).

У систематизованому матеріалі про діяльність та особливості організації освітнього процесу у Полтавському учительському інституті (1914) (далі – ПУІ) виділено доцільний досвід письмового контролю самостійної роботи студентів, який полягав у підготовці ними домашніх творів за реферативно-груповою системою (на нашу думку, це був своєрідний первинний варіант методу проектів) з наступним прилюдним (перед товаришами і викладачами) аналізом цих творів у позааудиторний час.

До характерних рис розвитку змісту підготовки вчителів на КПК, в ПУІ, в учительських семінаріях Полтавської губернії віднесено: поглиблення і поступове розширення практичного складника підготовки, зокрема приділення значної уваги проведенню студентами психолого-педагогічних спостережень і складання на їх основі психолого-педагогічних характеристик учнів; розроблення інтегрованих навчальних курсів (наприклад, педагогіка і методика навчання словесності); створення викладачами авторських навчальних програм.

У розділі вперше розкрито ідеї щодо підготовки майбутніх учителів та вимог до особи педагога, обґрунтовані викладачами, які працювали у губернських закладах освіти – О. Левитського, М. Григоревського, Г. Істоміна.

Ретроспективний історико-системний аналіз проблеми становлення підготовки вчительських кадрів у Полтавській губернії протягом ХІХ ст. – 1917 р. як регіонального освітнього феномену, здійснений на основі вивчення різноманітних писемних (друкованих і рукописних) джерел дає підстави для таких **висновків**:

1. Вивчення історіографії досліджуваної проблеми уможливило з'ясування того, що внаслідок зміни ідеологічного підґрунтя

історіографічних парадигм, яку обрано критерієм періодизації, можна умовно виокремлювати у ній 3 періоди: I-й період – імперський (XIX – 1917 р.). Праці цього періоду характеризуємо як переважно описові й красномовно-аматорські, а сам період – як час накопичення фактографічного матеріалу, адже й сама мережа закладів, які давали право вчителювати у цей період, лише поступово формувалася, як і фахова підготовка вчителя. Зауважимо, що автори-дослідники переважно схвалювали тогочасні засади педагогічної освіти, особливо діяльність у цій царині закладів церковного підпорядкування, які становили значну частину загальної кількості закладів освіти в губернії.

II-й період – радянська доба (1921 – 1991 рр.). Для розвідок цього часу характерною була ідеологізація досліджень, недостатня увага до вивчення української регіоналістики, відповідно – мала кількість таких праць, що вважаємо регресивною тенденцією радянської історіографії, яка спеціалізувалася на висвітленні досягнень радянської влади в освітній сфері з істотною політизацією історичного матеріалу. Надбання імперської доби якщо й згадувалися, то для аргументації досягнень соціалістичного суспільства у зазначеній галузі. Історичні постаті діячів і висвітлювані події добиралися на засадах відповідності партійній ідеології. Згадки про освіту, запроваджену релігійним відомством, мали негативне забарвлення, бо відповідали тогочасним класовим атеїстичним пріоритетам, що визначали й історіографічну парадигму у цілому.

III-й період – доба незалежності (1991 р. – донині). У цей період істотно активізувалося вивчення історії освіти України, зокрема й Полтавського краю. Зростання досліджень з історії національної, зокрема регіональної освіти і педагогічної думки, пояснюємо встановленням в історико-педагогічних дослідженнях україно орієнтованої історіографічної парадигми, спрямованої на переосмислення минулого і відкидання попередніх моноідеологічних підходів. Сучасну історіографію досліджуваної проблеми характеризуємо як об'єктивне, політично не заангажоване осмислення минулого освітнього досвіду та ідей, розкриття прихованих за радянської доби (з ідеологічних міркувань) сторінок історії й повернення забутих (чи замовчуваних) імен діячів освіти, пошук національних культурних витоків.

Історіографію часів Української народно-демократичної революції (1917–1921 рр.) не виокремлювали, бо наявні лише поодинокі публікації загальнопедагогічного характеру, хоча їх особливість полягає у наявній національній спрямованості.

Вивчення історіографії дало підстави для обґрунтування відсутності цілісних і системних досліджень проблеми підготовки вчителів у Полтавській губернії упродовж XIX ст. – 1917 р., і водночас доцільність висвітлення формування мережі закладів педагогічної освіти у краї як певної регіональної моделі, у загальних рисах характерної й для інших підросійських українських губерній, що є значущим для доповнення знання про культурно-освітній розвиток українців і становлення підготовки вчителя в Україні загалом.

2. До найважливіших політичних і соціально-культурних подій досліджуваного часу, що вплинули на становлення вчительської справи в Російській імперії загалом та у Полтавській губернії зокрема, віднесено організацію Міністерства народної освіти, діяльність Наукового комітету як регулятора організації підготовки вчителів; уведення посади «учитель» до Табелю про ранги. Віхою у розвитку підготовки вчителів і запровадженні первинної (не офіційної) педагогічної освіти у губернії стало створення у Полтаві чоловічої гімназії (1808) й Інституту шляхетних дівчат (1818). Їх заснування заклало основи формування світської освіти у губернії. Важливо зазначити й те, що в Інституті мали змогу здобувати освіту не лише дівчата дворянського походження, а й купецькі доньки (з 1828 р.), а згодом (з кінця 1860-х рр.) – й дівчата з інших верств населення. Водночас, поряд зі світською освітою в краї активно розвивалася освіта духовного змісту: ще 1803 р. розпочала діяльність Полтавська духовна семінарія (до 1861 р. діяла у Переяславі), що давала середню богословську й педагогічну освіту (рівень освіти у ній приблизно відповідав гімназійному рівню освіти). Вона готувала семінаристів до вчителювання у світських і духовних закладах освіти краю. Протягом 20 років, починаючи з 1818 р., у губернії розпочали роботу 4 духовних училища, які забезпечували молоді чоловічої статі неповну середню освіту і право вчителювати.

У другій половині XIX ст. істотний вплив на розвиток педагогічної освіти в імперії справило прийняття «Положення про початкові народні училища» (1864), «Положення про підготовку вчителів для гімназій і прогімназій» (1865), згідно з якими набула впорядкування діяльність з підготовки вчителів для початкової школи. На рівні губернії розвитку професійної підготовки вчителів посприяла, по-перше, діяльність земств – як органу місцевого самоврядування (1865), що надавали допомогу у відкритті та утриманні учительських семінарій, шкіл, проведенні тимчасових педагогічних курсів, з'їздів-курсів, виділяли кошти для підтримки педагогічних класів при жіночих гімназіях МНО, стипендії декотрим учням. По-друге, активізація просвітницької діяльності православної церкви, що виявилось у створенні мережі церковних учительських шкіл (особливо – починаючи з 1899 р.), жіночих парафіяльних училищ (1868), короткострокових і 2-річних педагогічних курсів. Випускники цих духовних закладів освіти саме й становили основну частину вчительства, яке працювало у народних, земських, парафіяльних, єпархіальних школах, школах грамоти.

Завершенням офіційного формування ієрархічної системи педагогічної освіти на Полтавщині (на початок 1917 р.) стало відкриття професійних педагогічних навчальних закладів – чоловічих учительських семінарій (у Полтаві, Прилуках, Великих Сорочинцях, Лубнах, 1904 – 1916) і Полтавського учительського інституту (1914), усі вони вчили «учительського ремесла».

3. У досліджуваних хронологічних межах виокремлено такі тенденції розвитку педагогічної освіти у Полтавській губернії: 1) протягом XIX ст. відбувалася централізація управління педагогічною освітою, посилення керівництва нею з боку держави; 2) унаслідок політичних і соціокультурних

змін в Російській імперії (період реформ царя Олександра II) розпочався хоча й не поступальний, але все ж процес демократизації освіти, зокрема й педагогічної, що виявлялося у реалізації принципів загальнодоступності, безстановості, у кількісному зростанні мережі навчальних закладів для жінок; 3) у зв'язку з постійною нестачею учителів у XIX ст. сформувалися розуміння й об'єктивна потреба в організації (однак у Полтавській губернії – лише на початку XX ст.) професійних педагогічних навчальних закладів; 4) з початком XX ст. посилювалося зростання в губернії кількості різнотипних педагогічних навчальних закладів. До негативних тенденцій у формуванні мережі закладів педагогічної освіти у краї відносимо: строкатість і несистемність середньої і початкової освіти, відсутність єдності у підходах до організації фахової підготовки вчителів, наявність недемократичних засад організації і управління підготовкою вчителів (русифікаційні, цензурні процеси).

4. Репрезентовано і доведено, що упродовж XIX ст. – 1917 р. на теренах Полтавської губернії відбувався процес становлення, формування фахової підготовки вчителів як окремого суспільно-культурного феномену. У першій половині XIX ст. педагогічна освіта у краї була, по-перше, лише своєрідним побічним ефектом набуття молоддю середньої освіти, по-друге, становою і гендерною за своєю організацією. Постійне зростання в губернії мережі різнорівневих закладів початкової і середньої освіти вмотивовувало й зростання навчальних закладів, які давали своїм випускникам право вчителювати. Питання підготовки вчителів стало нагальною потребою губернії у другій половині XIX ст., тому за ініціативи земств, освітніх і громадських діячів, приватної ініціативи на початок XX ст. було сформовано розгалужену мережу закладів з підготовки кандидатів на посади вчителів, побільшості – для початкової ланки освіти. Мережу утворювали: духовна семінарія, Інститут шляхетних дівчат, 4 духовних училища, 18 чоловічих і 27 жіночих гімназій різних відомств (ВУІМ, МНО та приватні), 4 учительських семінарії, Полтавський учительський інститут (надавали середню освіту), а також 1 повне єпархіальне і 1 повне парафіяльне жіночі училища та 4 неповних жіночих парафіяльних училища, Полтавська Олександрівсько-Миколаївська ЦУШ, 4 двокласних чоловічі та одна Жданівська жіноча ЦУШ (мали 3-річний термін навчання і готували вчителів для шкіл грамоти, підпорядкованих Священному Синоду), КПК та 7 дворічних педагогічних курсів. Духовні училища готували церковнослужителів та вчителів для парафіяльних шкіл.

У розвитку педагогічної освіти у Полтавській губернії у другій половині XIX ст. – 1917 р. можна виділити такі періоди за критерієм стану мережі закладів, причетних до підготовки вчителів: 1) 60–70-ті рр. XIX ст. – активне залучення громадськості та приватної ініціативи, земств до розвитку освітньої справи, створення чоловічих, жіночих гімназій ВУІМ та МНО, жіночих парафіяльних училищ, КПК; 2) 70-і – кінець 90-х рр. XIX ст. – розвиток мережі ЦПШ та виникнення у зв'язку з цим ЦУШ та церковних двокласних чоловічих та жіночої ЦУШ; 3) початок XX ст. – 1917 р. – зростання мережі і подальша розбудова педагогічної освіти (учительські

семінарії, учительський інститут, збільшення кількості приватних навчальних закладів).

5. З кінця 1860-х років навчальні заклади губернії надавали педагогічну освіту представникам усіх верств населення: ПЦУШ та двокласні ЦУШ жіночі та чоловічі (дітям усіх верств населення); чоловічі та жіночі гімназії (дітям дворян); ПШД (спочатку – дітям дворян, пізніше – духовенства і купців); парафіяльні жіночі училища (донькам духовенства); ПУІ (переважно дітям вчителів та духовенства); ПДС (синам духовенства), учительські семінарії (дітям усіх верств населення); КПК (дітям усіх верств населення).

Мета освіти у світських державних та приватних жіночих закладах освіти губернії, як і скрізь в імперії, полягала у підготовці дівчат до виконання обов'язків дружин і матерів, утвердження в них релігійних та християнських моральних принципів. Лише поступово запроваджувалося введення підготовки до можливого вчителювання або гувернерства. Метою освіти у жіночих закладах духовного відомства було формування у дівчат релігійних і моральних переконань, відповідних їхньому майбутньому призначенню – бути дружиною служителя церкви, матір'ю й вихователькою власних дітей. Водночас закінчення парафіяльного училища давало дівчатам право на звання домашньої вчительки з тих предметів, з яких вони виявляли найкращі успіхи, а також учительок початкових, переважно церковноприходських шкіл. Випускниці педагогічного класу ПШД, жіночих гімназій отримували право вчителювати у початкових школах, чотирьох молодших класах жіночих гімназій. Випускниці церковно-учительської школи отримували звання учительки початкового училища.

З'ясовано, що викладачі навчальних закладів намагалися створювати умови для належної професійної підготовки майбутніх вчителів: приділяли значну увагу проведенню учнями педагогічної практики, самостійному виконанню завдань, використовували індивідуальний підхід до вихованців.

6. Вагому роль у підготовці вчителів для початкових шкіл Полтавської губернії відіграли різноманітні педагогічні курси, бо давали змогу молодим людям, які вже здобули нижчу освіту, підготуватися до випробування на звання вчителя початкового училища. Функціонувало 3 типи курсів залежно від терміну навчання (2-річні, короткострокові, літні). Встановлено, що у навчальних закладах губернії майбутні вчителі здобували професійні знання, вивчаючи суспільні, філологічні, природничо-математичні і безпосередньо педагогічні предмети, до яких входили педагогіка, історія педагогіки, училищезнавство, гігієна, психологія, дидактика, часткові методики, а також предмети естетично-трудового циклу. Порівняльний аналіз навчальних планів різних закладів Полтавської губернії уможливорює твердження, що найширші за змістом знання із загальноосвітніх предметів давали у ПДС, ПШД, чоловічих, жіночих гімназіях, єпархіальному та парафіяльному училищах, трохи вужчим був обсяг знань, набутих в учительських семінаріях, на КПК, у духовних училищах, ще вужчим – в учительській школі, і найвужчим – у двокласних учительських школах.

Фаховий компонент освіти найширше був представлений в учительських семінаріях, учительському інституті. Особливої ваги у навчанні майбутніх учителів надавали формуванню культури мовлення,

комунікативних здібностей, що здійснювалося у процесі викладання предметів філологічного та педагогічного спрямування, під час педагогічної практики, у позакласній роботі. Практична підготовка до вчителювання у закладах освіти Полтавської губернії у другій половині XIX ст. – 1917 р. була представлена не лише педагогічною практикою, а й суспільно-культурною (відвідування бібліотек, науково-освітніх лекцій, участь у літературно-музичних вечорах, заняття у студентських театрах, художніх, музичних, хорових гуртках); сільськогосподарською; духовно-релігійною (читання молитов, відвідування Божественних літургій) практикою, екскурсіями, заняттями в музеї ВУС.

7. Аналіз педагогічних поглядів викладачів, які працювали в закладах освіти Полтавської губернії, на підготовку майбутніх учителів дає підстави стверджувати, що багато їхніх думок актуальні й донині. Сучасно звучать виокремлені з праць Г.Істоміна міркування про те, що методична підготовка вчителя – це вміння розвивати потреби учнів у пізнанні, забезпечувати цілевизначення і позитивну мотивацію навчання, здійснювати доцільну корекцію процесу засвоєння знань, організовувати індивідуальну та самостійну роботу з учнями. Не втратили значення й ідеї М.Григоревського щодо засад професійного навчання, до яких він відносив свободу педагогічної діяльності і творчий підхід до неї; ґрунтовну психолого-педагогічну, методичну підготовку педагога; оволодіння кращими ідеями вітчизняних і зарубіжних психологів, педагогів, філософів; «гігієну праці» вчителя; діяльність вчительських бібліотек та педагогічних музеїв як засобів самоосвіти. Особливу увагу у структурі фахової підготовки вчителя М. Григоревський приділяв оволодінню професійним мовленням, розвитку у майбутнього вчителя уваги та уваги, спостережливості. Вивчення спадщини О. Левитського довело непроминальне значення його думок про те, що педагогічний процес «виникає» у той момент, коли складається «ситуація педагогічної взаємодії, і ситуація педагогічного перетворення людини». Актуальним є твердження педагога, що специфіка учительської роботи полягає у постійній творчій взаємодії з учнями, у творчому перетворенні і збагаченні їхнього внутрішнього світу під педагогічним впливом учителя. Новаторськими вважаємо обґрунтовані ним пропозиції щодо корисності для освітян проведення конкурсів педагогічної майстерності, участі у роботі фахових з'їздів для здобуття нових знань і обміну педагогічним досвідом.

З'ясовано, що специфіка викладацького загалу Полтавщини полягала також у тому, що певна кількість освітян активно обстоювала навчання майбутніх учителів рідною мовою: М. Григоревський, М. Дашкевич, Ф. Доброленський, О. Левитський, І. Ризенко.

У підсумку зазначимо, що мети наукової праці досягнуто, окреслені завдання дослідження розв'язано. Однак результати дисертації не вичерпують усієї проблематики, пов'язаної з ретроспективним висвітленням розвитку фахової підготовки учителів у Полтавській губернії в імперську добу. Предметом окремого наукового дослідження мають стати форми і методи, які використовували у підготовці учителів, вартість з'ясування внесок у поширення педагогічної освіти релігійних діячів, які займали просвітницькі позиції, зокрема священники з родини Лазурських.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати
дисертації

1. Тонконог І. В. Підготовка вчителів на педагогічних курсах Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Тонконог // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2015. – №4. – 315 с. – С. 290 – 297.
2. Тонконог І. В. Професійно-педагогічна підготовка вчителя на Полтавщині в кінці XIX – на початку XX ст. / І. В. Тонконог // Збірник наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : ФОРМ Жовтий О.О., 2016. – Вип.1. – 372 с. – С. 309 – 318.
3. Тонконог І. В. Ідеї педагогічної майстерності учителя в педагогічній спадщині М.С.Григоревського (1872-?) / І. В. Тонконог // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2016. – № 2. – С. 189 – 195.
4. Тонконог І. В. Підготовка педагога-майстра в учительських семінаріях Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Тонконог // Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи. – 2015. – Вип. 2 (11). – С. 102– 111.
5. Тонконог І. В. Вимоги до вчителя у поглядах В.О.Конопатова (1865–?) // Людина віртуальна: нові горизонти: зб. наукових праць / за ред. д. філос. наук Журби М.А. / І. В. Тонконог. – Частина 2. – Монреаль : СРМ «ASF», 2017. – 199 с. – С. 54 – 57.
6. Тонконог І. В. Підготовка до вчителювання у Полтавському інституті шляхетних дівчат (1818-1917 рр.) / І. В. Тонконог // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2017. – № 3. – С. 291 – 299.
7. Тонконог І. В. Педагогічна техніка в жіночих навчальних закладах Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Тонконог // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія. – 2016. – Вип. 233. – С. 279 – 288.
8. Тонконог І. В. Педагогічні погляди на підготовку вчителів викладачів Полтавської духовної семінарії (І.І.Случевський, П.С.Попов) / І. В. Тонконог // Молодий вчений. – 2017. – № 43 (44.3). – 2017. – С. 254– 259.
9. Тонконог І. В. Аналіз ідей педагогічної майстерності вчителя в спадщині О. А. Левитського (1872-1947) / І. В. Тонконог // ScienceRise. – Pedagogical Education. – 2016. – № 9. – С. 43 – 47.
10. Тонконог І. В. Педагогічна майстерність як домінуюча складова педагогічної дії у спадщині випускників тимчасових педагогічних курсів Полтавщини на початку XX ст. / І. В. Тонконог // Молодий вчений. – 2016. – №12 (39). – С. 520 – 526.
11. Тонконог І. В. Ідеї підготовки вчителя у творчій спадщині Г. В. Істоміна (1841-1886) / І. В. Тонконог // Молодий вчений. – 2017. – № 2 (42). – Частина 3. – С. 553 – 558.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

12. Тонконог І. В. Історико-педагогічна спадщина підготовки вчителів Полтавщини в сучасній системі освіти / І. В. Тонконог // Україна – ЄС : крос-культурні порівняння в освітніх дослідженнях : Матеріали I Міжнародної наукової конференції, 22-23 травня 2017 р., м. Київ / Ред. Заболотна О.А. / І. В. Тонконог. – Київ. – Дрогобич: «Трек-ЛТД», 2017. – 228 с. – С. 193 – 199.

13. Тонконог І. В. Ідеї педагогічної майстерності в педагогічних поглядах О. А. Левитського (1872-1947) / І. В. Тонконог // Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конференції. – К. : Міленіум, 2016. – С. 54 – 56.

14. Тонконог І. В. Підготовка педагога-майстра в духовних закладах Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Тонконог // Научная дискуссия : инновации в современном мире. Сборник статей по материалам XLVI международной заочной науч.-практ. конференции. – Москва, 2016. – № 2 (45). Часть 2. – С. 154 – 165.

15. Тонконог І. В. Становлення освітньої мережі початкових і середніх навчальних закладів у Пирятинському повіті Полтавської губернії (2-га половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Тонконог // Зб. матеріалів IV Всеукраїнської наук.-практ. заочної конференції, 11-12 березня 2013. – Миколаїв, 2013. – С. 51 – 55.

16. Тонконог І. В. Підготовка до вчителювання в Полтавському інституті шляхетних дівчат (1818-1917) / І. В. Тонконог // Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції, присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки (19-20 жовтня 2017 р., м. Ніжин) / За заг. ред. Є.І. Коваленко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. – С. 206 – 208.

АНОТАЦІЇ

Тонконог І. В. Підготовка вчителів у Полтавській губернії у XIX ст. – 1917 р. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2018.

На основі вивчення маловідомих документальних (архівних) джерел, педагогічної літератури і періодики розкрито формування у Полтавській губернії, починаючи з першої чверті XIX ст. і завершуючи 1917 р., мережі закладів, які давали право вчителювати у різних типах шкіл. З'ясовано суспільно-педагогічні аспекти стану освіти й підготовки вчителів у Полтавській губернії протягом XIX ст. – 1917 р. Розкрито особливості організації загальноосвітніх світських (чоловічі і жіночі гімназії різного підпорядкування, Інститут шляхетних дівчат) та духовних навчальних закладів (духовна семінарія, духовні училища, парафіяльні училища для дівчат) і їх роль у підготовці вчителів. Здійснено порівняльний аналіз цілей, змісту підготовки майбутніх учителів у різних типах губернських закладів освіти. Разом з різнотипними педагогічними курсами, учительськими семінаріями й учительським інститутом, що стали першими професійними закладами освіти, на початок 1917 р. згадані

освітні установи утворили розгалужену, ієрархічно підпорядковану мережу закладів з підготовки вчителів у губернії.

Розкрито погляди педагогів-теоретиків, які працювали у Полтавській губернії (О. Левитський, М. Григоревський, Г. Істомін) на мету, сутність, умови професійної підготовки вчителів.

Ключові слова: Полтавська губернія, чоловічі і жіночі заклади освіти, духовні заклади освіти, педагогічна освіта, професійна підготовка вчителів.

Тонконог И. В. Подготовка учителей в Полтавской губернии в XIX в. – 1917 г. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Институт педагогики НАПН Украины, Киев, 2018.

На основании изучения малоизвестных документальных (архивных) источников, педагогической литературы и периодики раскрыто формирование в Полтавской губернии в XIX в. – 1917 г. сети учебных учреждений, которые давали право учительствовать в различных типах школ. Определены общественно-педагогические аспекты состояния образования и подготовки учителей в Полтавской губернии в исследуемый период. Раскрыты особенности организации общеобразовательных светских (мужские и женские гимназии различного подчинения, Институт благородных девиц) и духовных учебных заведений (духовная семинария, духовные училища, приходские училища для девушек) и их роль в подготовке учителей. Осуществлен сравнительный анализ целей, содержания подготовки будущих учителей в различных типах губернских учебных заведений. Обосновано, что разнотипные педагогические курсы, учительская семинария и учительский институт стали первыми профессиональными учебными заведениями, и вместе с вышеупомянутыми учебными заведениями они начали образовывать к 1917 г. разветвленную, иерархически подчиненную сеть заведений, готовивших молодежь к учительской профессии.

Раскрыты взгляды педагогов А. Левитского, М. Григоревского, Г. Истомина, преподававших в учебных заведениях Полтавской губернии, на основы профессиональной подготовки учителей, отраженные в печатных и рукописных (архивные материалы) трудах.

Ключевые слова: Полтавская губерния, мужские и женские учебные заведения, духовные учебные заведения, педагогическое образование, профессиональная подготовка учителей.

Tonkonog I. V. Teachers Training in Poltava Province in the XIX – 1917. – On the Manuscript Rights.

Dissertation for the degree of pedagogical sciences candidate (Doctor of Philosophy) in 13.00.01 "General pedagogics and history of pedagogy" specialty (Pedagogical sciences).

Institute of Pedagogics, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018. In the dissertation "Teachers Training in Poltava Province in the XIX – First Decades of the Twentieth Century" the process of forming a network of

institutions that gave the right to teach in various types of educational institutions operating in the Poltava province, starting with the first quarter of the nineteenth century, was disclosed and ending in 1917.

A milestone in the development of teacher training and the introduction of non-official pedagogical education in the province was the Poltava Men's Gymnasium (1808) and the Poltava Institute of noble girls (1818) creation. Their organization laid the foundation for the formation of secular education in the province. It was proved that the Institute had the opportunity to acquire education not only girls of noble origin, but also merchant daughters (since 1828), and later (from the end of the 1860's) – and girls from other strata of the population. It is proved that during the nineteenth century and until 1917 in the Poltava province there was a complicated process of the formation of professional teacher's training as a separate socio-cultural phenomenon. Constant growth in the province of the network of multi-level primary and secondary educational institutions has led to an increase in the number of educational institutions that gave their graduates the right to be a teacher. After the state reforms of the 1860's on the initiatives of zemstvos, some educational and public figures only at the beginning of the 20th century. In the Poltava province, an extensive hierarchical network of institutions for the preparing candidates for teachers' positions work was gradually formed, mainly for the primary level of education. In the first decades of the XX century this network consisted of such institutions, which activities were analyzed : Poltava orthodox religion seminary (1803), Poltava Institute of noble girls, 4 religious (orthodox) schools, 4 teacher seminaries (1904-1916), Poltava Teachers' Institute (1914), 26 female and 13 male gymnasiums of different departments (Department of the Empress Maria, Ministry of education, private institutions), which gave secondary education, 2 full and 4 incomplete female parish schools, Poltava Olexandr-Mykolay Church Teacher's School, 4 two-class men and one Zhdaniv Women's Church Teaching School with a 3-year term, various short-term pedagogical courses, and 7 two years pedagogical courses (Zen'kiv (1906), Poltava (1910), Pryluky (1911), Khorol, Kremenchug, Gadyats'k (1910), Lubny (1912)).

The views of the teachers O. Levitskyi, M. Grigorievskyi, G. Istomin, who worked in educational institutions of the Poltava province, on the basics of teacher training, depicted in printed and manuscript (archive materials) works are reflected.

Key words: Poltava province, male and female educational institutions, religious educational institutions, pedagogical education, professional teacher's training.

ТОНКОНОГ ІРИНА ВІТАЛІЇВНА

**ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
У ХІХ СТ. – 1917 Р.**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 0,93. Тираж 30 пр. Зам. 787.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156